

Tefekkür

Tefekkür, ilim ve tecrübe, fikir ve muhakeme ile idraki geliştirip, basireti açan bir kuvvedir. Tefekkür nefsi ve afakî hakikatları muhakemede, insanda ve kâinatta tecelli eden Rabbani hakikatları mütalâada, idrâkin derinlik kazanmasıdır. İnsan tefekkürle bu hakikatların menbâını ve merkezini bulur, idrâk terazisiyle tartıp takdir eder.

Sürekli mütalâa ile tefekkürde meleke kazanan bir ruh, kemâlât arşına doğru yürür. Tefekkür, düşünceyi sathîlikten ve taklitten kurtarır. Böylece insan, kendine hücum eden her türlü şüphe ve vesveseleri defedebilir.

Mantık ve muhakeme, hüccet ve bürhan tefekkürün rükûnlarıdır, kanatlarıdır, ayaklarıdır. İnsan bunlarla bir hakikatin kapısından birçok hakikatlara girebilir, bir esastan binlerce netice çıkarabilir. Bilinenlerden hareketle bilinmeyen nice gerçeklere varabilir. Dimağında taze fikirler doğar, aklına yeni ufuklar açılır. Bu seviyeye yükselmiş bir ruhun, kâinattaki sabit hakikatlara nasıl baktığına dair bâzı misâller verelim:

Hiçbir eserin, “*ustasız olamayacağı*” kat’î ve değişmez bir hakikattir. Yâni, bir harf kâtipsiz, bir iğne ustasız olamaz. San’at, san’atkârsız düşünülemez. Ruh, tefekkürle bu hakikata erer ve kâinatta her mevcudun bir Sâni-i Hakîm’in varlığına delâlet ettiğini bilir. Ruh, bu hakikatin ışığı altında, kâinattaki icad fiilinden bir Mucidi, yâni, icad edeni görür. Kâinatta tecellî eden ikram, ihsan, lütuf... gibi mânâlardan, şe’nlerden **Mükrim**, **Muhsin** ve **Lâtif** bir **Zât-ı Kerîm**’i anlar.

Kâinatta tezahür eden tanzim, takdir, tezyin, ihya, imate gibi fiillerin Cenâb-ı Hakk’ın esmâ-i hüsnâsına delâlet ettikleri hakikatına aşağıdaki misâllerle bir derece bakılabilir.

Meselâ, insan bir kelimeye baktığı zaman, onu bir “*Yazan*”ın mevcut olduğunu anlar. Bir kitaba baktığı zaman, kâtibinin, onu sahife sahife, satır satır tertip ettiğini kavrar. Kitabın her cümlesinde onun ilim ve maharetini, kabiliyet ve liyâkatini, hedef ve maksadını seyrederek. O kitabın, kâtibinin ilmini, irâdesini, kudretini, hayatını... gösterdiğini anlar. Kitabın bu sıfatlardan doğduğunu, kâtibinin kitaptan evvel var olduğunu idrâk eder. Kâinata da bu ölçüyle bakar ve onu, bu ölçü içerisinde değerlendirir. Kâinat Kitabı’nın da irâde, hayat, kudret ve ilim... gibi sıfatlardan doğduğunu, bu sıfatlarla mevsuf olan Zât-ı Akdes’in kâinattan evvel var olduğunu yakînen bilir. Bu âlemin, O’nun kemâlât ve maharetini, ince hüner ve meziyetlerini gösterdiğini idrâk eder. O’nun nihayetsiz mû’cizelerini, hadsiz maharetlerini görür, zevk alır.

Hem meselâ, insan, bir fabrikaya baktığında, o fabrikanın bir ölçü ve takdirden

---

çıkıldığını, hikmet ve maharetle tertip edildiğini anlar. O fabrikanın birçok maksatlar için çalıştırıldığını düşünür. Fabrikanın mükemmel bir ahenk ve intizam içerisinde çalıştığını görmekle ustasının ilmini, san'atını, fevkalâde kemâlâtını anlar ve takdir eder. Bu misâlden hareketle, kâinatın da akıllara durgunluk veren bir büyüklükte muhteşem ve mükemmel bir fabrika olduğunu düşünür. Büyüklüğüne rağmen, hatasız işlediğini hayretle seyrederek. Kâinat fabrikasında her çarkın yerli yerine konulduğunu, bütün eşyanın el ele, bel bele, omuz omuza verdiğini takdirle müşâhade eder. **“Sübhânallah”** der, Rabb-i A'lâ'sını tasdik eder; **“Elhamdülillah”** der, medh ve sena eder; **“Allahü ekber”** der, tekbir ve ta'zim eder. Bu fabrikadan hâsıl olan nihayetsiz nimetleri, ikramları, lütûfları ve ihsanları görür. Allah-u Azimüşşân'ın nihayetsiz rahmetini, hadsiz servetini, hudutsuz keremini düşünür. *“İnsana bu kadar ikram ve ihsan eden, bütün kâinatı onun hizmetine koşturan Hâlik-ı Kâinata itaat vâcibdir.”* der; vicdanı dahi bunu tasdik eder.

Bir ayette mealen şöyle buyrulur:

“Gerçekten göklerin ve yerin yaratılışında gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, sağduyulu, akıl sahipleri için Allah'ın varlığını, kudret ve azametini gösterir kesin deliller vardır.”⁸²

Gökleri ve yeri, gece ve gündüzü birer tezgâh hükmünde yaratan Cenâb-ı Hak, insanın nazar-ı dikkatini âlem sahifelerinde teşhir ettiği hadsiz lütuf ve ihsanatına celbediyor ve onu tefekküre davet ediyor. Bu kâinat kitabına dikkatle bakıp, ibretle mütâlâa etmesini, suretten mânâyâ, eserden müessire, fiilden faile lûtuftan lâtife, ihsandan muhsine intikal etmesini istiyor. Allah-u Teâlâ, Kur'an-ı Kerîm'inde hitablarını akıl sahiplerine, hususan insana yapıyor. Zira insanı, bu ulvî vazifeyi hakkıyla yerine getirebilecek bir fitrat ile dünyaya göndermiş, bütün âlemleri varlığının ve birliğinin delilleriyle, kudret ve azametinin burhanlarıyla, rahmet ve kereminin nişanlarıyla doldurarak onun önüne sermiştir. Tâ ki, o insan semavat ve zeminin hârika tedbirini, gece ve gündüzün mükemmel tanzimini, semavî cisimlerin başdöndüren tedvirini, şu muhteşem tabloların hayretfeza tasvirini, şu rengârenk mevcudatın göz kamaştıran tezyinini ayrı ayrı tefekkür etsin, onlarda tecelli eden nimet ve ihsanlara karşı şükür ve hamd ile mukabelede bulunsun.

*“Nurun gelmesi elbette nuranîden ve vücut vermesi herhalde mevcuttan, ihsan ise gınadan, sehavet ise servetten ve talim ilimden gelmesi bedihî olduğu gibi, hüsün vermek hasenden ve güzelleştirmek güzelden ve cemâl vermek cemilden olabilir, başka olamaz.”*⁸³

---

diyerek, bütün varlık âlemini geride bırakıp onları var edene teveccüh etsin, O'nu bilsin, O'nu tanısin, O'nu sevsin. Huzurunda el bağlayıp, bel büksün, diz çöküp, yüz sürsün. Böylece O'na kul olma şerefine şükrünü edaya çalışsın. Cenab-ı Hakk'ın

“Ben cinleri ve insi ancak bana ibâdet etsinler diye yarattım.”⁸⁴

fermanına bu suretle mukabelede bulunarak, hem lisan-ı hâl, hem de lisan-ı kâl ile *“Ben de ancak Sana ibâdet eder ve ancak Sen'den yardım dilerim.”* desin.

Hâkîm-i Ezelî, nihayetsiz hikmeti ile şu kâinatı ince ve derin mânâları ihtiva eden bir kitap hükmünde yarattı. İnsanı da o kitabın kelimelerini, satırlarını, sayfelerini okuyabilecek bir kabiliyette halketti. Onu akıl, kalb ve ruh cihetiyle inkişaf ettirdi. Ona bir temyiz kabiliyeti, bir idrâk, bir cüz-i irâde bağışladı. Bu mahiyeti ile insan bu kâinatın manen fevkine çıktı. Artık, kâinat bir kitab, insan ise onun mütalâacısı idi; kâinat bir mescid, insan onda sacitti, kâinat bir misafirhane, insan ise Rabb-i Rahîmi'nin nazlı ve nazdar bir misafiri idi. Herşey onun hizmetine verilmiş ve o diğer nevilere tasarrufa yetkili kılınmıştı. Güneş ve aydan, nehirlerle ve çaylara, havadaki buluttan yer altındaki madenlere kadar, herşey onun hizmetine verildiği gibi, her bir hayvan ve nebat da onun yardımına koşuyor, ona hizmet ediyordu. İnsan, bu haliyle,

“Şanın hakkı için biz beniâdemi tekrim ettik...” (*İsra*, 17/70)

âyetine en güzel bir masadak olmuştu.

Şimdi mükerrem olarak yaratılan bu insanın yapması lâzım gelen tefekkürünü hülâsa olarak takdim edelim:

Evet, insan hem kendi nefsinin, hem de bu muhteşem âlem sarayını temaşa ve tefekkür etmekle Allah'ı bilebilir ve bulabilir. *“Nefsini bilen Rabbini bilir”* hakikatından hareketle önce kendi nefsinin düşünür. Menşei olan bir katre sudan tâ son aldığı surete kadar geçirdiği bütün tavır ve safhalara hayalen nazar eder. Şuursuz ve cansız elementlerin bu safhalarda ne kadar harika bir nizâm ile ve ne kadar mükemmel bir tertip ile istihdam edildiklerini hayret ve ibretle düşünür. Bu cansız ve şuursuz elementlerden şuur ve hayata merkez bir vücut halkeden Sâni-i Hakîm'in muhîl ilmini, nihayetsiz kudretini takdir ve ta'zim eder. Bedenindeki nizâm ve intizama, ölçü ve takdire bakarak, onlarda tezahür eden ilim ve hikmeti akıl gözüyle görür. Bütün organlarının en güzel surette yaratıldıklarını, birbirleriyle elele verip muntazaman vazife gördüklerini, hepsinin kendi vazifelerine göre en uygun

---

şekli aldıklarını, en güzel sureti giydiklerini hayretle tefekkür eder.

Bütün rızıklardaki hadsiz tadları tanıyan, tartan ve zevkeden dilini; gülünden zambağına, karanfilinden menekşesine kadar, bütün kokular taifesini teftiş eden burnunu; rüzgârın terennümatından, kuşların nağmelerine kadar bütün ses dünyasından onu haberdar eden kulağını; şu suret ve renk âlemlerinin seyircisi ve bu âlem kitabının mütalâacısı olan gözlerini bu şuurla mülâhaza ederek Hâlik'ının rahmet ve hikmetini takdir, kemâlât ve maharetini ta'zim eder. Sonra, bedenindeki her bir azadan hâsıl olan faydanın, o âzânın şekliyle yakından alâkadar olduğunu düşünür. Gördüğü bütün işler ve yaptığı bütün eserleri ellerinin şu hazır şekline borçlu olduğunu ibretle tefekkür eder. Diğer azalarını da aynı nazarla değerlendirir. Cenâb-ı Hakk'ın takdir ve tasvirindeki nihayetsiz hikmetini seyreder ve her bir âzânın bir vahdet mührü olduğunu bilir.

Daha sonra, her bir âzânın ancak kendi yerinde bulunmakla faydalı olduğu dikkatine çarpar. Burnunun, koltuk altında; gözünün, tam tepesinde; ağzının, ense kökünde, ellerinin, ayak yerinde; ayaklarının el yerinde bulunmaları halinde bu azaların birer haz kaynağı değil, ızdırap menbaı olacaklarını derkeder.

Bir fotoğraf makinası gibi başının en münasip yerine konan gözlerini düşünür. Onları, alnından inecek terlerden koruyan kaşlarına, en küçük tozdan bile esirgeyen kirpiklerine dikkatle bakar. Bu göz-kirpik-kaş üçlüsünün hikmetli yaratılışları yanında, ayrıca, yüze bir süs olmalarını da ibretle hatırlar. Bütün âzalarının böyle yerli yerine konulmasındaki hikmet ve inayeti düşünüp, Mukaddir-i Hakîm'ine hamd ü sena eder.

Bedenini böylece temaşa ettikten sonra, tefekkürünü bir derece daha derinleştirerek onda hükmeden mânâ âlemine, yâni, hayata ve onun ihtiva ettiği kudsî hakikatlara bakar. Her ilmin anahtarı olan aklına, binler kütüphane kadar mânâları içine alan hafızasına, kâinatı kuşatacak derecede geniş olan muhabbet kabiliyetine, şefkat, aşk, şevk gibi lâtif duyguların mahalli olan kalbine, mârifet-i İlâhî'nin ziyasını neşreden vicdanına ve bütün iç dünyasına ve ruh âlemine hayret ve ibret nazarlarıyla bakar. Azalarındaki nizâmın ve onlar arasındaki yardımlaşmanın çok daha hârika bir surette, bu hissiyat ve duygular arasında da mevcut olduğunu bilir, hisseder ve zevkeder.

Bir et ve kemik, kan ve ilik yığını olan bedeninde düşünme, hayal kurma, hıfzetme, sevmeme, korkma, endişe etme gibi binlerle faaliyetin kaynaştığını hayretle tefekkür eder. Her bir hissini ve duygusunun ayrı bir vazifesi bulunduğunu fehmeder. Düşünme, inanma, sevmeme... istidadında olan ruhuna yazan el, konuşan dil, secde eden baş... veren Rabb-i Hakîm'ine hadsiz hamd ü sena eder. *"Bedenimi bütün azalarıyla kim tanzim etmişse, ruhumu da bütün hissiyatıyla ve duygularıyla yine o tanzim etmiştir."* diye hükmedip, Sâni'-i Hakîm'inin hikmetine hayran olur. Kendisinin o ulvî ve zengin istidadiyle, Cenâb-ı Hakk'ın bütün isimlerine en cami bir âyine olduğunu idrâk ederek,

---

“Biz insanı en güzel bir biçimde yarattık.”⁸⁵

âyetinin sırrını anlar.

“...Ve yine Rabbinize ibâdet ediniz ki, Arz'ı size döşek; semayı binanıza dam yapmış; ve semadan suları indirmiş ki, sizlere rızık olmak üzere yerden meyve vesair gıdaları çıkartsın, öyle ise, Allah'a misil ve şerik yapmayınız. Bilirsiniz ki, Allah'tan başka mâbud ve Halık'ınız yoktur.”⁸⁶

Azalarını ve duygularını en güzel şekilde terbiye etmekle onu ahsen-i takvim üzere yaratan Allah-u Azîmüşşân'ın nihayetsiz ilminin, hadsiz kudretinin, hakimane tasarruflarının kendi vücudundaki tecellilerini böylece tefekkür eden o akl-ı selim sahibi, enfüsî tefekkürden afakî tefekküre geçer. Nefsinde tecelli ve tezahür eden isim ve sıfatları bu defa kâinat sahifele-rinde ve mevcudat âyinelerinde temaşa etmeye başlar. Evvelâ çekirdeklerden ağaçlara, katrelerden denizlere, yumurtacıklardan hayat tabakalarına, atomlardan sema sistemlerine kadar herşeye muhît, mükemmel bir nizam gözüne çarpar. Bu nizamdan kaynaklanan derin hikmetleri, ulvî gayeleri, sayısız faydaları, rahmet ve merhameti gösteren semereleri mütalâa eder. İlim, hikmet, merhamet, şefkat gibi sıfatların ve hakikatların bu camid, cahil, şuursuz, iradesiz ve merhametsiz zerrelere, kürelere, sistemlere isnad edilemeyeceğini düşünür. Bütün kâinatı ihata eden şu nizâmın ancak herşeyi bilen ve herşeye kadir olan bir Zât-ı Akdes'in tanzimi ile olduğunu yakînen anlar.

Sonra, kâinatta olan her şeyin bir itaat ve inkıyad içerisinde, bir emir ve irâde tahtında vazife yaptıklarını görür. Bütün hayvanat ve nebatat nevilerinin ayrı ayrı vazifelerde hâkimâne istihdam edildiklerini, zemin yüzündeki bütün dağların, denizlerin, fezadaki bütün sistemlerin Cenâb-ı Allah'ın emrine ve irâdesine itaat ve inkıyâd ettiklerini derkeder.

Diğer taraftan kâinattaki her sistemin, her menzilin, her tabakanın, her âlemin, her taifenin ve her ferдин bir terbiye neticesinde semeredar bir vaziyet aldığını görür. Umum kâinattaki bu terbiyenin bir Rabb-i Rahîm ve Alîm-i Hakîm'in rahmet, inayet ve hikmetiyle olduğunu idrâk eder.

Sonra, bu kâinat memleketinin ve zemin şehrinin her tarafına ihata eden fiillere ve durmadan tazelenen icadlara bakar. Bütün hayat sahiplerinin hiçbirini unutmuyarak rızıklandıran bir **Rezzâk-ı Kerîm**'in hadsiz ihsan ve keremini; atomlardan galaksilere kadar nihayetsiz sistemleri hiç durdurmuyarak hikmetli tedvir eden bir

---

Kadir-i Mutlak'ın sonsuz kudretini; güneşin ışık verme vazifesinden beyin hücrelerinin zekâ saçmalarına ve bütün ağaçların meyve vermelerine kadar her şeyi mahsus vazifelerde çalıştıran bir müdebbir-i Hakîm'in hikmetli tedbirini, insanın azalarından ağaçların dal ve yapraklarına, yağmur katrelerinden sema yıldızlarına kadar herşeyi en güzel bir şekilde, en ölçülü bir biçimde halk ve takdir eden bir Mukaddir-i Alîm'in âlimâne takdirini ibret nazariyle temaşa eder. Bu fiiller gibi, tezyin, teshir, tebdil, tahrik, tenvir, teskin, tasrif... fiillerinin de bütün mevcudatı ihata ettiğini düşünür ve Cenâb-ı Hakk'ın nihayetsiz ve mutlak sıfatlarına ve hadsiz kemâlâtına yakinen iman eder.

“Bir de insan taamına baksın. Biz o yağmuru bol bol yağdırdık, sonra toprağı (hayat menbaı olan rızkınızı oradan göndermek için) bir yarış yardık. Bu suretle bitirdik, onda taneler; üzümler, yoncalar; zeytinlikler, hurmalıklar; âfaka ser çekmiş (dilber) bahçeler; meyveler ve nice çayırlar... (Bütün bunları) sizin ve hayvanatınızın menfaati için yarattık.”⁸⁷

âyet-i kerimesindeki, **“Bir de insan, taamına baksın”** emrine inkıyâd ile kendisinin istifadesine sunulan bütün meyve bahçelerinden, hayvanlarına rızık olarak gönderilen çayırlara, yoncalara kadar bütün taamları, nimetleri, ihsanları, ikramları bir sinema şeridi gibi nazarından geçirir.

San'at-ı İlâhiyye'nin birer mû'cizesi ve lûtf-ı İlâhiyye'nin birer hediyesi olan meyvelerden birisine, meselâ, bir nara, bir elmaya, yahut bir kiraza dikkatle bakar. Mücessem birer rahmet ve inayet olan bu meyvelerle kendisi arasındaki münasebetleri ayrı ayrı tefekkür eder: *“Renkleriyle gözüme, tadlarıyla dilime, kokularıyla burnuma, zerafetleriyle iştihama tam hitap ettikleri gibi, vitaminleriyle de bedenimin imdadına koşuyorlar.”* der ve şu hükme varır: *“Bu meyveleri kim halk ve terbiye etmişse, benim Rabbim ve Halikim da O'dur.”*

Sonra, o meyvelerden süzülen çekirdeklere bakar. Onların da gelecek nesiller için hazırlandığını ibretle tefekkür eder. Çekirdekler meyveden süzüldükleri gibi, meyvenin ağaçtan, ağacın da bütün bir kâinattan süzüldüğünü düşünmekle *“çekirdeğin Halikı kim ise, bütün kâinatın Mâlikı de O'dur.”* diye hükmeder.

“Her bir şey, bir mühr-ü Rabbani hükmünde bütün eşyayı kendi Halıkına isnad eder.”⁸⁸

hakikatının bir tecellisini o meyvelerde ve çekirdeklerde açıkça görür.

Meyvenin ağaca takılı olması gibi, ağacın da bahçeye, bahçenin arz küresine, arzın da güneşe, güneşin samanyoluna... takılı olduğunu düşünmekle kâinatın bölünmez, parçalanmaz bir tek hakikat olduğunu, muhit bir ilim, nihayetsiz bir kudret ve mutlak bir irâde ile sevk ve idare edildiğini iz'an eder.

*"Tabiat, bir san'at-ı İlâhiye'dir, sâni' olamaz... bir kitab-ı Rabbani'dir, kâtib olamaz... bir nakıştır, nakkaş olamaz."*89

hakikatını anlar.

O akl-ı selim sahibi kâinatı temâşâ ederken, sebebler âlemi nazar-ı dikkatini celbeder. Güneş, ay, hava, toprak, su gibi sebeblerin aynı derecede âciz, cahil, şuursuz, iradesiz, ilimsiz, hayatsız, şefkatsiz ve merhametsiz olduklarını müşahede eder. O sebeblerden hiçbirisinin bu sıfatlar itibariyle diğerinden bir üstünlüğü olmadığını görür. Bununla birlikte o sebeblerin eliyle vücuda gelen bitki ve hayvanlarda nihayetsiz bir ilim ve hikmetin tecelli ettiğini açıkça görür.

Okuma yazma bilmeyen binlerce insanın bir araya gelmesiyle bir tek mektup dahi yazılamayacağı gibi, bu âlemdeki cahil, şuursuz sebeblerin de biraraya gelmesiyle bir tek çiçek yahut bir tek sineğin icad edilemeyeceğini yakînen anlar. Misaldeki o binlerce insan hayat, akıl, irade, his ve duygu sahibi oldukları halde, sadece ilim sıfatından mahrum olmakla bir mektup, hatta bir satır dahi yazamazlarken, bu tamamen cansız, şuursuz, ilimsiz, iradesiz sebeblerin şu nihayetsiz bitki ve hayvanları yaratamayacaklarını anlar.

Hayâlen bir atelyeye meselâ bir marangozhaneye girer. Atelyede imal edilmiş, nakışlı, mükemmel ve müzeyyen bir kütüphane görür. Bu güzel eserin ustasını merak eder. Ne atelyedeki tezgâhların, ne bıçkı, tutkal, çivi ve keski gibi âlet ve malzemelerin ve ne de atelyenin tavanının, tabanının, lâmbasının... bu eserin ustası olamayacaklarını hemen anlar. Onu yapan Zât'ın ne atelyeye, ne de ondaki âletlere benzemeyen ve onların cinsinden olmayan hayat, ilim, irâde sahibi mahir bir san'atkâr olduğunu kabul eder.

Bu haşmetli kâinatı da içinde insan yapılan, hayvanat dokunan, nebatat nescedilen bir atelye gibi görür. Bu atelyenin tavanı hükmündeki semavatm, onu nakışlayan yıldızların ve lâmbası olan güneşin, kandili olan kamerin, zemini olan küre-i arzın, birer tezgâh hükmündeki gece ve gündüzün, kış ve yazın, toprak, hava, su gibi küllî unsurların... ne tek başlarına, ne de biraraya gelmekle en küçük bir canlıyı dahi icad edemeyeceklerini iz'an eder.

"Allah'tan başka bütün çağırdığınız ve ibâdet ettiğiniz şeyler toplansalar, bir sineği hakedemezler."

âyet-i kerimesinde beyan edilen ulvî hakikati yakînen anlar. Bu kâinat atelyesini halkedip, mahlûkatı icad eden, ezelî, ebedî ve nihayetsiz ilim, irâde, kudret sahibi olan Cenâb-ı Hakk'ın, herşeyin Mâlikî ve Halikî olduğuna ve mahlûkata hiçbir cihetle benzemediğine iman eder.

“Sivrisineğin gözünü halkeyleyendir mutlaka, güneşi hem kehkeşanı halkeylemiştir. Pirenin midelerini tanzim edendir mutlaka, Manzüme-i Şemsiye'yi nazmeylemiştir. Gözde rü'yet, midede hem ihtiyacı dercedendir mutlaka, sema gözüne ziya sürmesi çekmiş, zemin yüzüne gıda sofrası sermiş.”⁹⁰

olduğunu görür.

Sonra, o akl-ı selim sahibi, kendisindeki ince ve dakik intizamlarla kâinattaki mükemmel ve muhteşem nizâm arasındaki ahengi, muvafakati, mutabakatı dikkatle temaşa eder.

“Bendeki nizâm, kâinattaki nizâmın kardeşidir. İkisi de bir nazımın plânından çıkmıştır. Biri merkez ise diğeri muhît, biri çekirdek ise diğeri ağaç, biri fihrist ise diğeri kitap hükmündedir.” diyerek, kâinatla insanın bir tek mürebbinin terbiyesinde ve bir tek müdebbirin idaresinde olduğunu derkeder. Güneşin bir soba ve lâmba, ayın kandil ve takvim, gecenin istirahat örtüsü, gündüzün bir sergi, bir ticaretgâh ve zemin yüzünün bir çiftlik olduğunu tefekkür eder. Ve şu hükme varır:

“Güneşe soba ve lâmba dedirten bendeki ısınma ve görme ihtiyacı olduğu gibi, geceye örtü dedirten de benim istirahat ve dinlenme ihtiyacımdır. Arza beşik dedirten benim acizliğim, nâzeninliğim, nâzdarlığımıdır.”

Sonra insansız bir kâinat tasavvur eder. İnsan olmadan güneşin, ziya vermesinin, dünyanın hem kendi etrafında, hem de güneş etrafında dönmesinin, gece ve gündüzün birbiri ardısıra gelmesinin ve her kışı bir baharın takib etmesinin, atmosferin arz küresini çepeçevre sarmasının... hiçbir mânâ taşımayacağını anlar.

Sonra, kâinattaki bütün mevcudatın bir rahmet ve inayet ile insanın imdadına gönderildiğini ve ihtiyaçlarına koşturulduğunu düşünür. Evvelâ, el ve ayak gibi dış organlarına ve kalb ve mide gibi iç organlarına dikkatle ve ibretle bakar. Bu azaların da kendi zâtları için vazife görmediklerini ve kendi ihtiyaçları için birbirilerinin

---

yardımına koşmadıklarını düşünür. *“Ne göz kendi yolunu görmekte, ne mide kendi ihtiyacı için hazım yapmakta, ne el kendisi için çalışmakta, ne de ayaklar kendi işlerine koşmaktalar.”* diyerek, bunların hep insan ruhuna yardımcı ve hizmetkâr olduklarını idrâk eder.

Sonra, bir kademe daha ilerleyerek arz küresinde vazife gören, başta toprak, su, hava olmak üzere, bütün unsurları ayrı ayrı mütalâa eder. Bedendeki azalar gibi bu unsurların da yine kendi zâtları için vazife görmediklerini idrâk eder. *“Onları bu vazifelerde çalıştıran ancak benim Rabbim ve Halıkım olabilir; zira bütün bunlar hep benim imdadıma koşuyorlar. Arzın durup dinlenmeden dönmesi, havanın fasılasız çalışması, ağacın meyve, tarlanın mahsul vermesi hep benim için olduğu gibi, kavunun letafeti, gülün güzel kokusu da yine benim içindir.”* diyerek, Hâlik-ı Rahîm’ine nihayetsiz hamd ü sena eder.

Sonra, ayın bir takvim ve kandil, güneşin bir lâmba ve soba olarak onun yardımına koştuklarını, ona hizmet ettiklerini düşünür. Güneş sisteminin, bütün gezegenleriyle, samanyolunun bir dalı olduğunu hatırlayarak, bu muhteşem kâinatın bir Hakîm-i Rahîm, bir Kadir-i Alîm tarafından insana hizmet ettirildiğini, hayret ve ibretle tefekkür eder. *“Bütün bu câ-mid ve cansız mevcudat beni tanıyıp, bana merhamet etmekten hadsiz derece uzak olduklarına göre bu ihsan ve ikram ancak beni tanıyan ve bilen bir Rabb-i Kerîm’in tesiriyle, emriyle, tedbiriyle, ilmiyle ve irâdesiyledir”* diyerek, Allah’a hadsiz şükreder. Bediüzzanan Hazretlerinin ifade ettiği;

*“Zaaf-ı Mutlak içinde bir kuvvet-i mutlaka tezahüratı var. Ve aczi mutlak içinde bir kudret-i mutlakanın âsârı görünüyor.”*⁹¹

hakikatını idrak eder.

O akl-ı selim sahibi afakî tefekkürüne devamla ruhsuz, hayatsız, ilimsiz ve iradesiz elementleri düşünür. Bunlardan yapılan hadsiz İlâhî san’atları; nebatatı, hayvanatı, insanları ve onlarda tecelli eden ulvî gayeleri tefekkür eder. Gayet edibâne yazılmış mükemmel bir kasideyi cansız ve şuursuz mürekkep zerrelere vermenin kabil olamayacağı gibi, her biri bir kudret mu’cizesi olan bu Rabbanî san’atların da bu basit elementlere havale edilemeyeceğini idrâk eder. Binlerce meyve veren o haşmetli dağvari ağaçların narin, zarif ve hassas çekirdeklerden; kuş, balık ve böcek gibi hârika mahlûkların âdi ve basit yumurtalardan; insan gibi âli bir mahiyetin bir katre sudan kendi kendine olamayacaklarını açıkça anlar.

Sonra akılsız, şuursuz, hayvanatın eliyle vücuda gelen harika san’atlara bakar. Bu san’atları mahlûkat içerisinde şuurca en yüksek ve istidadca en zengin olan insanın bile yapamayacağını düşünür. İnsanoğlu mükemmel fabrikalarda, muhteşem tesislerde ancak hazır yünden, yahut pamuktan kumaş dokurken, ipek böceğinin sert ve basit dut yaprağından ipek yaptığını; yine insanoğlunun hazır şeker

---

pancarından binbir güçlüklerle şeker üretmesine karşılık, arının çiçeklerden bal yaptığını hayretle temaşa eder. Bu hayvanatın ancak bir Sâni'-i Hakîm'in birer fabrikası, birer tezgâhı olduklarına hükmeder ve şu hakikati güneş gibi görür:

*"Bu acz içindeki kudret ve zaaf içindeki kuvvet ve fakr içindeki servet ve gına ve cumud ve cehil içindeki hayat ve şuur; bilbedahe ve bizzarure, bir Kadir-i Mutlak ve Kaviyy-i Mutlak Hayy-ı Kayyûm bir Zât'ın vücub-u vücuduna ve vahdetine karşı her taraftan pencereler açar."*92

Sonra iradeli ve iradesiz şuurlu ve şuursuz hiçbir mahlûkun kendi iç âleminde müstakil olmadığını düşünür.

Evvelâ, nazarını kendi iç âlemindeki çeşitli makinalara, tezgâhlara, çarklara çevirir. Ana rahminde iken bu iç azaların yapılmasında, takılmasında, her birinin kendine münasip vazifeler yüklenip, en elverişli yerlere yerleştirilmesinde ne kendisinin, ne de en yakın sebebler olan ana-babasının hiçbir hisseleri olmadığı gibi; dünyaya geldikten sonra da bu azaların faaliyetlerinde onların tesirleri olmadığını ibretle tefekkür eder. Kalbinin çalışmasından, midesinin hazım faaliyetlerine ve dimağın hayretengiz bir laboratuvar gibi vazife görmesine kadar bütün fiillerin hep onun irâdesi ve kudreti dışında cereyan ettiğini, kendisinin bunlarda hiçbir tesiri olmadığını bilir. Bu organları hakimane tanzim eden ve mahirâne çalıştıran bir Sâni'-i Hakîm'in, bir Rabb-i Kerîm'in mevcudiyetine yakînen îman eder.

Aynı şekilde, bütün hayvanatın iç âlemlerine de nazar eder. Onlardaki hakimane faaliyetlerin, basirâne tedbirlerin, rahimâne tasarrufların sağır tabiata, kör kuvvete ve şuursuz sebeblere verilemeyeceğini yakînen bilir.

Nebatatın içlerinde cereyan eden hârîka faaliyetleri de bunlara kıyas eder, aynı mizanla tartar.

Sonra bu hakikatin deryalarda, dağlarda, yerin derinliklerinde, sema tabakalarında cari olduğunu dikkate alır. Ne deryaların, içlerindeki mahlûklardan; ne dağların, taşıdıkları hazinelerden; ne semanın, ihtiva ettiği sistemlerden haberdar olmadıklarını ibretle tefekkür eder. Ve bu tefekkür ile kâinatın mihrak noktası olan insandan, sema tabakalarına kadar bütün mevcudatın iç âlemlerinin aynı ilmin murakabesinde, aynı irâdenin tedbirinde, aynı kudretin tasarrufunda...

*"Her şeyin bâtını zahirinden daha âli, daha kâmil, daha lâtif, daha güzel, daha müzeyyen olduğu gibi, hayatça daha kavi, şuurca daha tamdır."*93

---

olduğunu iz'an eder.

Sonra, herşeyin iç âleminin dışından daha mükemmel olduğu hakikatini tefekküre başlar. Önce kendi iç âlemini nazara alır. Hayâl, hafıza, muhakeme ve şuur gibi iç duygularının efendisi olan aklının; marifet, muhabbet, şefkat gibi hakikatların makesi olan vicdanının bedendeki azalardan çok daha hârika, çok daha mükemmel olduğunu hemen anlar. Ve şu hakikatlara intikal eder:

“Saray güzeldir, lâkin sultan daha güzeldir. Zira saray sultan içindir.”

“Kafes güzeldir, ama bülbül daha güzeldir.”

“Lâfız güzeldir, fakat mânâ daha güzeldir. Çünkü lâfız kuvvetini ve kıymetini ondan alır.”

“Kabuk güzeldir, lâkin lüb daha güzeldir. Çünkü ukde-i hayat ondadır.”

Bu tefekkür ile kendi bedeninin de bir saray, bir kafes, bir lâfız yahut bir kabuk hükmünde olduğunu ve ondaki bütün güzelliklerin, tenasübün, ahengin onda hüküm süren ruh sultanından kaynaklandığını yakinen anlar. Asıl, nuranî kâmil ve hâkim olanın hep ruh olduğunu, bedeninin ise ancak ruhun terakki ve tealisine hizmet eden, dağılmaya mahkûm bir kabuk olduğunu idrâk eder.

Bu kâinatı da bir büyük insan gibi tasavvur ederek onun akılları hayrette bırakan kametini, nazarları kamaştıran endamını ve onda tezahür eden hârika güzellikleri tefekkür eder. İnsandaki bütün güzelliklerin onun iç âleminden gelmesi gibi, bu muhteşem kâinattaki güzelliklerin de melekût âleminden geldiğini bilir. Kendisindeki kalb, akıl, ruh, hafıza, hayal... âlemlerine mukabil, insan-ı ekber olan kâinatta da Arş, Kürsî, âlem-i ervah, levh-i mahfuz, âlem-i misâl gibi âlemlerin mevcut olduğunu ve bu âlemlerin şu görünen âlemden daha âli, daha yüksek, daha güzel, daha lâtif olduğunu anlar.

Dipnotlar:

82. Âl-i İmran, 3/190.

83. Şualar.

84. Zâriyât Suresi, 51/56.

85. Tin Suresi, 95/4.

-
86. *Bakara Suresi, 2/22.*
  87. *Abese Suresi, 80/ 24-32.*
  88. *Sözler.*
  89. *Lem'alar.*
  90. *Lemaat.*
  91. *Sözler.*
  92. *Sözler.*
  93. *Mesnevi-i Nuriye.*